

*Луцій С. І.,
доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української літератури ХХ століття
та сучасного літературного процесу
Інституту літератури імені Тараса Шевченка
Національної академії наук України*

ПОЕТИЧНЕ СЛОВО КРИЗЬ ПРИЗМУ ГЕНДЕРУ: РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О. В. ШАФ «ГЕНДЕРНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІРИКИ ХХ СТОЛІТТЯ»¹

Українська лірика ХХ століття стала об'єктом вивчення багатьох дослідників літератури. О.В. Шаф зробила значний внесок у розвиток цієї теми, що й засвідчила її монографія «Гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття» та чимало статей у наукових журналах і збірниках. Вона обрала власний проблемний аспект дослідження – гендерно-психологічний. У рецензованій монографії саме й анонсовано новий підхід до розгляду вітчизняного літературного процесу ХХ століття. Новизна цього підходу полягає насамперед у переосмисленні поняття гендеру: із вузько соціологічного воно набуває змісту синтетичного, психічного, навіть психофізіологічного та соціокультурного, антропологічного феномену. Як слушно зазначає авторка монографії, розширення смислового поля основного поняття гендерології залишається науковою пропозицією, яка може бути виправдана конкретними завданнями дослідження української лірики, але не претендує на універсальність.

У вітчизняному гендерному літературознавстві практикується переважно соціологічний «план» гендеру, що застосовується під час вивчення гендерних стереотипів, ролей у класичній та сучасній літературі, здебільшого в прозі. Гендер в основному розуміється як синонім жіночого, що актуалізує в його дослідженні методологію феміністичної критики. О.В. Шаф обирає інший спосіб застосування гендерного інструментарію в літературознавстві: «схрещуючи» гендерні студії з психоаналізом, вона шукає глибинні психічні підвалини диференціації – не статей, а гендерних типів свідомості. Переломлюючись у ліричному тексті, вони, за її концепцією, реалізуються в маскулінному / фемінінному типах художнього мислення, творчих стратегіях та техніках письма. Отже, актуальність дослідження О.В. Шаф є незаперечною. У рецензованій монографії «Гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття» «відкриття» гендерного «виміру» лірики ХХ століття здійснено шляхом аналітичного моделювання маскулінного / фемінінного типів художньої свідомості; осмислено механізми творчого «трансферу» гендерно-психологічних особистісних факторів у тексті.

Вивчаючи гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття, авторка залучає великий масив поетичних текстів. Вона розглядає поетичні твори понад 150 українських

материкових та зарубіжних митців, зокрема, Е. Андівської, Ю. Андруховича, Н. Білоцерківець, Б. Бойчука, О. Веретенченка, М. Вінграновського, О. Влизька, В. Вовк, М. Воронного, В. Герасим'юка, В. Голобородька, С. Гординського, М. Драй-Хмари, С. Жадана, І. Жиленко, С. Жолоб, О. Забужко, С. Йовенко, М. Йогансена, М. Кіянської, Юрія Клена, Л. Костенко, Л. Кульбак, Б. Лепкого, Ю. Липи, Н. Лівичко-Холодної, О. Луцишиної, О. Лятуринської, С. Майданської, Є. Маланюка, А. Малишка, В. Малишко, І. Малковича, О. Олеся, О. Ольжича, Т. Осьмачки, Д. Павличка, Є. Плужника, М. Ревакович, М. Рильського, В. Свідзінського, М. Семенка, В. Симоненка, В. Сосюри, О. Стефановича, В. Стуса, Л. Таран, М. Тарнавської, О. Тарнавського, Ю. Тарнавського, О. Теліги, П. Тичини, Лесі Українки, Д. Фальківського, М. Фішбейна, В. Чумака, Г. Чупринки, Г. Шкурупі та інших. На мою думку, дуже важливо, що дослідниця не оминула твори відомих і майже невідомих широкому читачькому загалу поетів української діаспори, зокрема, О. Веретенченка, Юрія Клена, учасників Нью-Йоркської групи.

Перший розділ монографії «Теоретичні й методологічні засади гендерно-психологічного дослідження лірики» О.В. Шаф має теоретико-методологічний характер. Гендерна термінологія, застосована у вітчизняних дослідженнях літератури, потребувала суттєвого уточнення, що зумовило необхідність підрозділу 1.1. «Ревізія наукових здобутків вітчизняної феміністичної та гендерної критики», а в підрозділі 1.2. «Здобутки українських феміністичних та гендерних студій літератури» авторка слушно акцентувала увагу насамперед на тих здобутках, що прийнятні для її методологічної стратегії, про котру йдеться в підрозділі 1.3. «Методологія та методика дослідження гендерних засад поетики».

У другому розділі монографії «Маскуліність та фемінінність як поетикальні категорії» зроблено огляд соціологічних, психологічних, психоаналітичних і лінгвістичних гендерних студій, на які сперті авторські теоретичні розробки. У ньому визначено «контент» маскулінності / фемінінності на рівнях життєвої стратегії, почуттєво-емоційної парадигми, психічного онтогенезу та характер «трансферу» цього «контенту» в царину поетики, зокрема, в планах гендерної ідентифікації ліричної свідомості, її презентації через ліричне переживання, а також концептологічну й наративну поетикальну техніку.

В основу розмежування маскулінності / фемінінності покладено психічний онтогенез, а саме – специфіку протікання

¹ Шаф О.В. Гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття : монографія. Київ : ВЦ «Просвіта», 2019. 669 с.

й результат едипового комплексу, що дає об'єктивне підґрунтя для сформованих у філогенезі, стереотипізованих у культурі й відображених у ліриці засад маскулінної / фемінінної ідентифікаційної, референційної політики. Для її реалізації необхідний Інший, у відношенні до якого ліричний суб'єкт самовизначається й виявляє свою «природу». Хочеться наголосити, що О.В. Шаф намагалася врахувати різні варіанти творчої самопрезентації в ліриці, у тому числі ті, де гендерні елементи імітуються, культурно нав'язуються тощо, але універсальність вираження гендерних смислів у ліриці, їхня експлікація в ліричній свідомості та засоби наративізації, баланс психобіографічних та естетико-стильових факторів впливу на гендерну свідомість ліричного суб'єкта становлять привід для дискусії.

Гендерно-психологічні аспекти художнього мислення й письма розглянуті в монографії О.В. Шаф на матеріалі української лірики ХХ століття, що не завжди чітко диференційована за художніми напрямками, течіями, школами, адже не діахронічний естетико-стильовий, а «універсальний» (властивий текстам представників різних літературних традицій) гендерно-психологічний аспект узятो за основний. Науковий інтерес автора становить не естетико-стильова своєрідність творчості митців, а подібність її гендерно-психологічного змісту. Маскулінний / фемінінний тип ліричної свідомості дослідниця визначає, зокрема, у характері переживання ліричного суб'єкта тілесності й сексуальності – власної та Іншого, що й осмислено в третьому розділі монографії «Ідентифікаційно-референційна презентація ліричної свідомості в українській ліриці ХХ ст.: маскулінна / фемінінна політика».

Художня рецепція тіла, передусім тіла жіночого, – не нова тема у вітчизняному літературознавстві – детально розроблена феміністичною та постструктуралістською критикою. О.В. Шаф не нехтує есенціалістськими підходами до рецепції тіла, категорично запереченими адептами цих напрямів, помічаючи відповідні смисли в українській ліриці. Однак, як зазначає авторка, один із принципів її наукового підходу – «аполітичність», тобто відсутність феміністичної ідеології з її оціночним модулем. Його вона дотримується і в розгляді дискурсу сексуальності, сьогодні ще слабо вивченому.

У четвертому розділі монографії «Гендерно-психологічні засади ліричного переживання синівського / дочірнього ставлення до матері / батька як основи ідентифікаційної й світомоделюючої стратегії в українській поезії ХХ ст.» розглянуто переломлення в маскулінній / фемінінній ліричній свідомості

стосунків з матір'ю / батьком, інтросекцію / проєкцію материнського / батьківського образу в емоційному (едиповому) спектрі любові, ворожості, страху, провини. Маскулінна / фемінінна едипова психоматриця ґрунтується на засадничо різному ставленні хлопчиків та дівчат до матері / батька й реалізується не лише в ідентифікаційній, референційній, а й світомоделюючій парадигмі свідомості, іншими словами, формує картину світу й місце суб'єкта в ньому. Осмислюючи специфіку художньої презентації доволі традиційного в українській ліриці образу матері, О.В. Шаф застосовує, окрім фрейдизму, юнгівську теорію архетипів, що дозволяє обґрунтувати проєкцію материнської фігури на образи рідної матері, коханої, хати, природи, зокрема й землі, України й висвітлити гендерні смисли в широкому тематичному полі. Такий підхід продемонстрував і психоемоційну «спорідненість» ліричної свідомості віддалених в аспектах стилю і творчих завдань поезій Д. Фальківського й В. Симоненка, П. Тичини й І. Малковича, М. Семенка й Б. Олійника. За такого ракурсу дослідження стає зрозумілим і дефіцит материнської фігури в текстах жіночого авторства, де домінують фемінінні стратегії. Не менш плідні результати застосована методика дала й в підрозділі 4.2., у якому з'ясовується специфіка концептуалізації батьківської фігури в українській ліриці ХХ ст.

Детермінантом маскулінної / фемінінної «ментальності», як зауважує О.В. Шаф, є сенсожиттєва політика з її визначальними аксіологічними координатами життя, смерті, життєвих цілей і реакцій на їхню реалізацію, що також зумовлена едиповим досвідом і сформованою на його основі життєвою стратегією. Характер трансляції в ліриці маскулінної / фемінінної сенсожиттєвої політики висвітлено в п'ятому розділі «Гендерно-психологічні особливості художнього втілення сенсожиттєвої парадигми «життя – смерть» в українській ліриці ХХ ст.». Розгляд у цій частині роботи також і специфіки ліричного переживання факту творчості, зокрема й власної творчої активності рефлексуючого суб'єкта, у її пов'язаності з маскулінними / фемінінними сенсожиттєвими завданнями й гендерними очікуваннями поглиблює заявлену проблематику монографії.

У підсумку хочеться наголосити на тому, що монографія «Гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття» О.В. Шаф презентує новий підхід до вітчизняної лірики ХХ століття, містить чимало теоретичних та історико-літературних відкриттів, пропонує широке поле для дискусії. Вона буде цікавою як для літературознавців, так і для культурологів, психологів, філософів.